

PROBLÉMY HOSPODÁŘSKÉ SAMOSPRÁVY JAKO EKONOMICKÉHO SYSTÉMU V ČESKOSLOVENSKU (1)

I. Úvod

Československé hospodářství dosáhlo významných úspěchů v posledních letech zejména v zemědělství a některých rozvojových oborech. Ovšem problémy, které bude muset řešit v blízké budoucnosti, nejsou malé. Lidé chtějí žít lépe, chtějí mít kvalitní výrobky, slušné bydlení, fungující služby, příjemné životní a přírodní prostředí a při tom je a patrně i bude nedostatek pracovních sil. Surovinové zdroje se postupně vyčerpávají a průmyslové zamoření životního a přírodního prostředí dosáhlo v některých oblastech hrozivé míry. Lze počítat s tím, že zahraniční trhy budou stále náročnější a ceny surovin a paliv patrně porostou i nadále. Domnívám se, že orientace na vědecko-technickou revoluci a rozvoj tvůrčí iniciativy lidí je správná a jiná reálná perspektiva neexistuje. A jsem přesvědčen, že nezbytnou podmínkou ke skutečnému pokroku v tomto směru je v československých podmínkách hospodářská samospráva. Úvaha na téma samosprávy v Československu může být užitečná, je-li vedena jako diskuse variant, konkrétních možností hospodářské samosprávy v rámci širšího společenského systému; jako rozbor předpokladů a mnohostranných důsledků jednotlivých variant a strategií přechodu na ně ze současného stavu.

2. Náčrt seznamu problémů

Úvahy o hospodářské samosprávě by se měly zabývat alespoň pěti skupinami problémů:

- I. Jaké jsou možné varianty ekonomického systému založeného na hospodářské samosprávě? Jaký je jejich ekonomický mechanismus? Jaká je struktura a funkce samosprávných orgánů?

(1) Tento článek je rozšířenou verzí příspěvku do semináře o hospodářské samosprávě, Wassenaar, 26. a 27. června 1976. Děkuji účastníkům semináře za kritiku a cenné náměty, které jsem využil při konečné úpravě. Jména autorů tištěná velkými písmeny představují odkazy na literaturu uvedenou závěrem článku.

- II. Jak tyto varianty mohou uspokojovat hmotné potřeby občanů i společnosti jako celku? Jaká bude jejich dlouhodobá efektivnost? Jak pružně se dokáží přizpůsobovat změnám poptávky doma i v zahraničí? Jaká bude jejich schopnost podporovat, vstřebávat a využívat inovace, vědecko-technický pokrok? Jak příznivé budou tvůrčí iniciativě lidí? Jakou u nich můžeme očekávat stabilitu vzhledem ke změnám podmínek na zahraničních trzích surovin a výrobků, vzhledem ke změnám v domácí surovinové základně?
- III. Jak pružně se tyto varianty budou schopny přizpůsobovat omezením plynoucím z politických a sociálních hledisek, z hlediska ochrany životního prostředí a přírody? Do jaké míry jsou » průzračné « – přístupné veřejné kontrole, zejména z těchto hledisek? Jak jsou otevřené vůči dalšímu rozvíjení, jak jsou schopny snášet a integrovat nové, cizorodé, experimentální prvky?
- IV. Jaký je vztah jednotlivých variant k celému sociálnímu systému? Jak vyhovují požadavkům dlouhodobé sociální stability, trvalého a všestranného rozvoje lidské osobnosti, základní hospodářské a společenské rovnosti lidí?
- V. Jaké jsou možné trajektorie přechodu z existujícího stavu na jednotlivé varianty? Jak riskantní jsou tyto přechodové dráhy na nebezpečí inflace, sociálních otřesů, nepochopení u spojeneckých států, mezinárodních komplikací?

Tento seznam je pokusem vymezit problémové okruhy, které je nutno zkoumat uvažujeme-li o změně nebo základní úpravě hospodářského mechanismu a systému. Tento seznam nemůže být úplný a také ani není možné problémy předem a teoreticky plně vyřešit. Ovšem je možné a nutné mít rámcovou představu o krátkodobých i dlouhodobých tendencích a jejich důsledcích jak existujícího stavu, tak i navrhovaných úprav v různých alternativách. Jinak je společnost v nebezpečí nečekaných otřesů i pohrom, kterým by mohla prozíravá politika zabránit. V dalším bych se chtěl zabývat především první skupinou problémů a dále několika body z ostatních skupin.

3. Podnikový model samosprávného systému

Domnívám se, že pro československé podmínky je teoreticky možná řada variant ze širokého spektra v rozmezí dvou odlišných modelů. První model bych označil jako ' podniková samospráva v rámci tržního

socialismu'. Jeho základní správní a samosprávní jednotkou je národní (státní) podnik, který operuje v prostředí státem regulovaného trhu a je řízen svými samosprávnými orgány. Současný jugoslávský systém je jednou z variant tohoto modelu. Vývoj československého systému v roce 1968 a tak jak se zračil v osnově zákona o socialistických podnicích z ledna 1969, směřoval také k nějaké variantě podnikové samosprávy v rámci regulovaného trhu se značným podílem státního řízení v oblasti cen, mezd, investic, zahraničního obchodu, a s přesně rozdělenou pravomocí mezi podnikovým manažerským orgánem (ředitel a jemu podřízené vedoucí složky) a samosprávním orgánem (rada pracujících) (2). Po roce 1969 byla tato varianta podrobena ostré kritice, jejíž hlavní směr ukazuje následující výňatek z redakční stati časopisu *Politická ekonomie* (číslo 9, 1972, str. 811-812):

» Funkce celospolečenského plánu se minimalizují, centrální řízení ustupuje a s ním i přednosti socialismu plynoucí ze společenského sjednocení práce usměrňovaného plánem. Bez celospolečenského plánovitého řízení se nedají realizovat dlouhodobé a podstatné společenské zájmy, bez nich dělnická třída neudrží svou moc a nemůže splnit ani své historické poslání. Právě zde dochází k revizi marxismu-leninismu na jeho nejpodstatnějším místě, neboť od plánovitého řízení, které je jedním z podstatných nástrojů moci dělnické třídy v ekonomické oblasti, se ustupuje na půdu čistě podnikové, tržní racionality. Samosprávám by byl zřejmě dostupný jen určitý okruh podnikatelské iniciativy. Nebyly by v ní dány podmínky pro efektivní hospodaření podniků, pro zavádění výsledků vědy a techniky, pro rozvoj kvalifikace lidí. Bez celospolečenského plánovitého řízení, které netříští a neatomizuje, ale naopak sjednocuje úsilí k naplnění společenských potřeb, je výrobní demokracie na podnikové úrovni chybná. Nadřazuje dílčí podniková hlediska státnímu a politickému rozhodování. Nepřístupně přeceňuje mikroekonomické aspekty v ekonomickém rozvoji. Oslabuje produktivní síly práce plynoucí právě z jejího sjednocení v rámci celospolečenské kooperace. Činí iluzorní realizaci principů demokratického centralismu v řízení společenské ekonomiky. S roz-

(2) Rozdíl mezi tehdejšími jugoslávským modelem a československou osnovou odrážel rozdíl ve společenských podmínkách i v pojetí dělby pravomocí a zodpovědnosti. Domnívám se, že československá osnova byla důslednější při odlišení odborných aspektů řízení od politických a mohla proto lépe vyhovět požadavkům ekonomické efektivnosti i samosprávné kontroly pracujících. Podrobněji viz. L. RYCHETNÍK (1968b).

vojem zespolečňování výrobních sil sílí tendence k celospolečenskému řízení. Jeho oslabování v zájmu podnikové samosprávy tržního typu se dostává do rozporu s hlavními hybnými silami dějinného pokroku. «

4. Celospolečenský plán a řízený trh.

Problémy moci dělnické třídy, poměru státu a ekonomiky, celospolečenského plánovitého řízení, rozvoje osobnosti a vzdělání pracujících, efektivnosti a vědecko-technologické revoluce jsou z hlediska hospodářské samosprávy klíčové a chtěl bych se jimi v dalším zabývat spolu s výkladem principů alternativního modelu samosprávného systému.

Je patrně obecným zákonem politiky a historie, že otázka moci je prvořadá v každé společnosti a pokud není vyjasněna, ustupují ostatní problémy stranou. Realistickou variantou samosprávy může být jen taková, která upevňuje moc dělnické třídy v Československu. Problém moci úzce souvisí s celospolečenským plánovitým řízením ekonomiky a uplatněním principů demokratického centralismu jakožto zásad efektivní organizace. Celospolečenské plánovité řízení má zajistit nejen efektivní využití zdrojů a vědecko-technického rozvoje ve výrobě, ale – a to především – má prosazovat sociální a politické cíle a zabránit tomu, aby se ziskový motiv stal hlavním kritériem makroekonomického rozhodování, nebo byl jako hlavní kritérium přenesen do mimoekonomických sfér společenského života. Ovšem v reformě roku 1968 nešlo o to, aby se socialistický stát vzdal celospolečenského plánovitého řízení, nýbrž o to, jakých nástrojů bude socialistický stát užívat při řízení hospodářství a při prosazování záměrů plánu.

V socialistických zemích jsou používány – v různé míře kombinované – tři druhy nástrojů, které vytváří tři řídicí a koordinační mechanismy s vlastní logikou:

- (I) Státní plán stanoví podniku individuální výrobní úkoly, na jejichž plnění jsou vázány přiděly mzdových a jiných prostředků. Hovoří se o vazbě podnikových fondů na 'kvantitativní ukazatele' jakožto základním principu hmotné stimulace. Takto vytvořený mechanismus potlačuje význam zbožně peněžních vztahů a cenových relací, ale jejich vliv z ekonomiky vyloučit nemůže, neboť v oblastech rozdělování spotřebních předmětů, získávání pracovních sil a stimulování výkonů jsou nenahraditelné.

- (II) Dotace podnikových fondů mezd, odměn, drobných investic a případně jiných fondů je vázána pomocí normativů na plnění 'kvalitativních ukazatelů' jako plánovaná tržba, zisk, rentabilita (zisk vztahovaný k výrobním fondům) a pod. Na chování podniků zde působí mechanismus, který obsahuje zbožně peněžní kategorie. Rozhodování podniků je ovlivňováno existencí řízeného trhu a do jisté míry i existencí omezené konkurence, a tím i poptávkou spotřebitelů a cenovými relacemi výrobků a surovin. Na podnik též působí konstrukce a sazby odvodů a daní a úrokové sazby. Kriteřiem úspěchu podniků však zůstává plán a tím i vlastní minulost podniku, podle níž je plán sestaven. Skutečné rozdíly efektivnosti mezi podniky jsou zastřeny výpočtem plánu a orientací na něj. Nelze je ostatně ani přesně zjistit, neboť cenové relace (zejména cen výrobních činitelů) jsou zkreslené. Tento mechanismus je v současné době nejzávažnější částí československé soustavy řízení.
- (III) Státní plán ovlivňuje podniky globálně pomocí odvodů, daní, úrokových sazeb, dotací, řízených cen, obecných mzdových předpisů, směrnic pro rozdělení zisku a podobně. Podnikové fondy nejsou přímo vázány na individualizované plánové ukazatele. Podnik si musí na mzdy, odměny a ostatní výdaje vydělat. V tomto mechanismu má důležitou funkci řízený trh, který spolu se zásadně nediferencovanými sazbami odvodů, daní a úroků stanoví obecnou míru rentability jako jednotné kriterium úspěchů pro různé podniky. Maďarský systém řízení od roku 1968 se opírá převážně o tento mechanismus.

Tyto tři mechanismy hospodářské koordinace mají své přednosti a nedostatky, jejich účinnost závisí na určitých podmínkách. Vazba hmotné zainteresovanosti na plnění plánových kvantitativních ukazatelů vyžaduje určitou společenskou atmosféru zodpovědnosti a kázně. Jinak hrozí nebezpečí, že plánované úkoly budou plněny formálně cestou nejmenšího úsilí a že budou zanedbávány ty aspekty hospodaření, které plánový ukazatel nevyjadřuje. Ze samé podstaty ukazatele plyne, že nemůže zachytit plnost hospodářského života. Toto nebezpečí je zmírněno ve druhém mechanismu založeném na komplexních 'kvalitativních' ukazatelích, ale plně být odstraněno nemůže.

Třetí a do jisté míry i druhý mechanismus využívá řízeného trhu. Jejich účinnost závisí na tom, do jaké míry jsou objektivizovány cenové relace a na trhu je dosaženo rovnováhy nabídky a poptávky. Jedním z cílů třetího mechanismu je ustavit objektivní a universální kritéria

efektivnosti a odhalit rozdíly v efektivnosti mezi jednotlivými podniky a tím i rezervy růstu efektivnosti národního hospodářství jako celku. Tím ovšem vytváří sociální problém, který byl v diskusích roku 1968 označován jako problém » chudých a bohatých podniků «. Jde o to, že rozdíly v efektivnosti, tak jak se mezi podniky projeví v letech 1968 a 1969, byly do značné míry způsobeny nerovnoměrností investiční a modernizační činnosti v padesátých a šedesátých letech a i jinými faktory nezávislými na kvalitě práce podnikových kolektivů. Československá reforma to řešila dotacemi, dodatečnými individuálními odvody a různými sazbami odvodů a úroků pro různá odvětví. Problémem však zůstává to, že » bohatství plodí bohatství «, že neřízený trh má tendenci prohlubovat rozdíly mezi podniky, neboť bohatý podnik může modernizovat, investovat, lépe platit kvalifikované odborníky a tak více vydělat. S tím souvisí problémy přelévání kapitálu z jednoho podniku a odvětví do jiného, dále to co se někdy označuje jako » vykořisťování chudých podniků bohatými věřiteli « a problém centrálního řízení investic. To jsou dlouhodobé problémy socialistické ekonomiky, která využívá tržního mechanismu.

Ve třech uvedených řídicích mechanismech se liší podíl centrálního a decentralizovaného rozhodování o záležitostech běžné koordinace hospodářských transakcí. V prvním mechanismu je toto rozhodování do značné míry záležitostí centra. Přechod na druhý a respektive třetí mechanismus přesouvá toto rozhodování na podniky a tak umožňuje centrálním orgánům se soustředit na koncepční plánování a řízení s dlouhodobou perspektivou, což bylo jedním z cílů československé reformy. Avšak tím, že podnik nabývá větší samostatnosti, nabývá podniková hospodářská politika v souhrnu na významu i v celospolečenském měřítku a problém samosprávy a hospodářské demokracie jakožto formy kontroly zdola se stává tím více aktuální. Některé zkušenosti z průběhu maďarské reformy tomu nasvědčují. Celkově je však možno říci, že posílení role trhu a omezení přímého centrálního řízení v záležitostech běžné koordinace hospodářství neoslabuje samo o sobě celospolečenské plánovitě řízení, naopak je příležitostí k tomu, aby se posílil jeho perspektivní charakter.

5. Ideové aspekty moci.

Problém moci není vyčerpán ekonomickými a státně administrativními a potlačovatelskými hledisky; na ně může být zredukován

pouze krátkodobě. Dlouhodobě ho však nelze oddělit od ideových aspektů, jmenovitě od velice složité a citlivé problematiky ideového, morálního a všeobecně (a v širokém smyslu slova) kulturního zdraví a síly. Jde o problematiku, která se teprve začíná vědecky zpracovávat ačkoliv vládeové a velekněžší, politikové a církve se jí prakticky zabývají od pradávna. Její význam pro společenské řízení je tak dalekosáhlý, že důsledná a dlouhodobě úspěšná demokracie v původním smyslu lidovlády předpokládá, aby tyto úzce specializované zkušenosti a znalosti byly zveřejněny a rozšířeny. Prvním krokem k tomu je jejich systematické studium. Anthropolog, psycholog a kybernetik Gregory Bateson formuloval otázky takto: »Jak se idee vzájemně ovlivňují? Je to nějaký druh přirozeného výběru, který určuje jaké idee přežijí a jaké vyhynou? Jaký mechanismus (*what sort of economics*) omezuje množství a různost ideí v určité duchovní oblasti? Jaké jsou nutné podmínky stability a přežití ideového systému nebo subsystému? « Tento » nový směr úvah o ideích, souborech ideí « nazývá » ekologie ducha (*ecology of mind*) « nebo » ekologie ideí (*ecology of ideas*) «, což bychom mohli česky vyjádřit jako studium duchovních aspektů životního prostředí, nebo stručněji: sociální hygiena ducha. G. Bateson dodává: » je to věda, která zatím ještě neexistuje jakožto utříděný soubor teorií nebo znalostí «. (G. BATESON).

Ekologii ideí je nutno chápat v souvislosti a jako součást širší teorie zkoumající principy společenského řízení z vědeckého hlediska. V základu takové obecné teorie společenského řízení je určité pojetí člověka, lidské osobnosti. Co je člověk, v čem je jeho jedinečnost vzhledem k ostatním tvorům? Existují dlouhodobé rodové lidské tělesné a duševní determinanty tvořící to, co se tradičně nazývá lidskou přirozeností; a pokud ano, co zahrnuje lidská přirozenost? Jaké vytváří meze lidské svobody a nutnosti? Odpovědi na tyto otázky, ať již v explicitní formě nebo implicitně, určují přístup ke společenskému řízení. Slovy Luciena Sèvea, jde o to » pochopit celkový řád dospělé a normální lidské osobnosti «, její » strukturu a vývoj « (3).

Tyto otázky nejsou nové. Filosofie a teologie každé doby se s nimi snaží vyrovnat. V současnosti se však k jejich úsilí připojují i empirické vědy jako antropologie a psychologie, a formální disciplíny jako kybernetika a teorie informací. Jejich společné úsilí přináší některé dílčí odpovědi. Uvedu několik bodů a úvah, které se vztahují k našemu

(3) LUCIEN SÈVE, str. 69 a 18 českého překladu.

tématu, abych ukázal jednak jak nesmírně závažné jsou kulturní aspekty moci a zároveň naznačil směr myšlení, který považuji za plodný.

Biolog a antropolog F. E. Johnston shrnuje lidský vývoj a jím vytvořenou lidskou jedinečnost takto: » Tak jako všechnen život, člověk byl vytvořen fylogenetickými (druhotvornými) procesy, které působily v průběhu vývoje jmenovitě linie hominidae během 15 až 20 milionů let její nezávislé existence. Celkovým výsledkem těchto procesů byl vývoj druhu, který uchoval své základní dědictví savců, ale zároveň jako jediný vyvinul systém symbolických 'interpretací' svých zkušeností nazývaný kulturou. Tento systém nebyl vyvinut mimo lidskou fyzickou stránku, ale spolu s ní (*not out of, but along with man's physical being*) a je právě takovou částí lidské přirozenosti (*natural self*) jako kterýkoliv tělesný orgán ... Nejdůležitějším poznatkem je, že kultura a biologie jsou koncepčně neoddělitelné. « (4)

Pro ekologii ideí je zajímavý především ústřední antropologický pojem kultury. Domnívám se, že pro naše účely je nejvýhodnější chápat kulturu jako soustavu forem osobního a společenského života vytvořenou a uchovávanou pomocí symbolických prostředků komunikace, z nichž nejdůležitějším je jazyk. Kulturou tedy rozumíme soustavu takových společenských duchovních jevů jako jazyk, obyčej a tradice, mýty, náboženství, umění, teologie, filosofie, věda, technologické znalosti, morální a právní normy, ideologie, pravidla a specifické formy hospodářského a politického života, které ve svém souhrnu představují způsob života určitého kmene, národa, civilizace. (5) Lze se poučit i na základním metodologickém přístupu. Antropologie chápe kulturu jako komplexní celek, v němž je sice možno rozeznávat jednotlivé prvky a části, nebo spíše jednotlivé stránky a aspekty, ale v němž vše souvisí se vším a tyto souvislosti je možno studovat a formulovat jako empirické pravidelnosti a teoretické zákonitosti.

Antropologický výzkum doplněný psychologickými studii myšlení a jazyka a informačně teoretickými úvahami (6) umožňují hypoteticky rekonstruovat podmínky vzniku kultury a tak získat představu

(4) F. E. JOHNSTON, str. 58-59.

(5) Po vzoru teorie informace abstrahujeme v tomto pojetí kultury od hmotných nositelů informací. Antropologie chápe kulturu většinou jako souhrn životních forem a hmotných výtvarů s nimi spjatých a je umožňujících. Např. B. MALINOVSKI, str. 30.

(6) Přehled antropologických výzkumů viz G. CLARK & S. PIGGOTT, a též J. E. PFEIFFER. Vztah myšlení a jazyka je zkoumán v průkopnickém díle L. S. VYGOTSKÉHO. Syntetický pohled na celou rozsáhlou problematiku činnosti, jazyka, myšlení a poznávání podává J. LINHART. - K. M. SAYRE předkládá zajímavou informačně teoretickou konstrukci.

o některých základních souvislostech a zákonitostech kulturního komplexu. Vznik kultury spadá v jedno se vznikem lidského rodu *homo*.

Poslední předlidský a předkulturní hominid rodu *australopithecus* žil v období před 6 až 1 miliony let. Novější objevy svědčí, že byl spíše vedlejší vývojovou větví ze společného předchůdce než přímým předchůdcem rodu *homo* (7), ale jeho způsob života byl patrně charakteristický pro poslední předkulturní stadium hominidů všeobecně. *Australopithecus* chodil vzpřímeně, měl malé nepřechýlující zuby řezáky (což svědčí o tom, že zuby přestaly sloužit jako nástroj manipulace a obrany a tuto jejich funkci převzala ruka), objem jeho mozku byl okolo 500 kubických cm (moderní člověk má 1100–1700). Živil se sbíranou rostlinnou stravou a masem lovených malých zvířat. Příležitostně vyráběl a používal primitivní kamenné, dřevěné a kostěné nástroje a upravoval terén sídliště. Žil v určité primitivní společenské organizaci zahrnující dělu práce mezi pohlavími a používal systém zvukových signálů, které vyjadřovaly citové pohnutí, oznamovaly nález potravy, nebo varovaly před nebezpečím.

První zřetelně kulturní příslušníci rodu *homo*, klasifikovaní jako druh *homo erectus*, se začínají objevovat před 1750 tisíci let. Objem jejich mozku v dospělosti byl téměř 1000 kubických cm. Lovili velkou zvěř a užívali při tom lovecké strategie vyžadující promyšlené plánování a organizaci. Vyráběli a používali specializované nástroje z kamene a jiných přírodních materiálů; jejich kamenné ruční sekery byly přitesávány podle standardního postupně funkčně i esteticky zlepšovaného vzoru. Používali oheň. Jejich děti se rodily převážně po jednom a dětská lebka dorůstala dospělé velikosti až v prodlouženém období dospívání, v němž děti byly závislé na obou rodičích svou výživou a výchovou. Větší závislost matky na otci předpokládala těsnější vztah mezi mužem a ženou a individualizované pohlavní vztahy, vznikala láska v lidském kulturním smyslu. Tito lidé mluvili, rozumně uvažovali, plánovali a organizovali individuální a společenskou činnost. Byli si tedy vědomi času a svobody volby mezi různými alternativami jednání, jak jednotlivce, tak i skupiny. Objektivní nutnost zachovat život musela být vyjádřena pocitem morální zodpovědnosti za rozhodnutí a jednání a byla nepochybně vtčlena do mýthu, magie, umění, společenských příkazů tabu, náboženství. (8)

Obecně řečeno, kultura vzniká tím, že si skupiny tvoří na přechodu k lidství začínají uvědomovat, vyjadřovat a rozumně zpracovávat svou životní zkušenost pomocí symbolů, zejména slov, pojmů. Symbolické vyjádření a interpretace zkušeností usnadnilo členům skupiny učit se navzájem i své potomky a urychlilo výměnu zkušeností mezi skupinami. Vytvořila se tradice a kultura, ve smyslu nahromaděných zpracovaných zkušeností, která rostla kumulativním způsobem. Základním vývojovým mechanismem byl přírodní výběr. Tlak prostředí (klimatické změny, nebezpečí dravců, konkurence ostatních primátů při shánění potravy) ničil méně odolné a tak vybíral ty vývojové linie, které byly lépe schopné se přizpůsobit a přežít. Do vzniku člověka se všechny známé životní formy přizpůsobovaly geneticky – vývojovou adaptací tělesných forem a instinktů. Člověk začal odpovídat novou strategií, daleko

(7) Pořad BBC 2: » *Horizon: the ape that stood up* », vysílaný 21. ledna 1977.

(8) Úzkou souvislost mezi jazykem, mýtem a náboženstvím ukazuje ERNST CASSIRER.

pružnější kulturní adaptaci; učením a uvědomělou úpravou způsobu života. (9) Kulturní adaptace byla tak úspěšná, že si podřídila genetickou adaptaci; biologicky se vyvíjel druh člověka lépe přizpůsobený kulturní adaptaci.

Při vývoji kultury byly významné zejména tři okolnosti:

1) Výroba a používání nástrojů. Nástroje člověku umožnily využívat a postupně ovládnout životní prostředí. Kromě toho sama výrobní činnost – lidská práce – vyžadovala koordinaci ruky, oka a mozku a tak podporovala biologický vývoj nervových spojů a působila na rozvoj duševní činnosti, jak předvídaní a plánování, tak i estetického cítění. Nástroje (ruční klíny, sekery), vypracované dokonaleji než vyžadovala jejich funkce, jsou nejstaršími doklady lidského uměleckého citu.

2) Lidé vytvořili jazyk jakožto nástroj komunikace a myšlení. Slova jsou společenské symboly představující pocity, situace, věci, činnosti, srozumitelné všem členům jazykového společenství. Lidé jimi získali mocný nástroj duševní činnosti, neboť slova a jim odpovídajícími představami bylo možno myšlenkově manipulovat nezávisle na bezprostřední situaci. Příležitostné hlasové signály a předlovní myšlení se vyvinuly vzájemně odděleně již dříve v předlidských stádiích. V lidském jazyku se však slovo spojilo s myšlením. Emocionální výkřiky a zvuky vyjadřující okamžité dojmy dostaly svůj vnitřní myšlenkový protějšek a řád. Lidé vytvářeli pojmy – slovní významy a jimi znapovali celý svůj svět. Pojmy jsou dány vzájemnými vztahy. Do jejich konstrukce lidé ukládali nepředstavitelné bohatství životní zkušenosti, své i svých předlidských prarodičů. (Např. nejběžnější » věci « svého okolí mohl vnímat a rozlišovat jen primát vybavený prostorovým viděním a schopný věci ohmatat a přemístit). Systém pojmů kóduje velice úsporným způsobem přímé empirické i odvozené teoreticko-logické zkušenosti nesčetných generací lidí z jejich styku s okolním světem v úsilí o zachování a rozvoj života, z jejich aktivního působení na svět. (10) Toto kulturní bohatství se spolu s jazykem předává z generace na generaci a při tom se stále rozvíjí.

Jazyk zmnohónásobil výkonnost lidské paměti a myšlení. Umožnil lidem rozumně uvažovat; člověk se mohl v myšlenkách odtrhnout od bezprostředních vjemů a pocitů, rozebírat minulé události ve vztahu ke své předchozí činnosti a formulovat zkušenosti. Podobně mohl zkoumat různé alternativy své budoucí činnosti, představit si pravděpodobné důsledky každé alternativy a zvolit tu, kterou považoval za nejvýhodnější. Jazyk se tak stal tvůrcem lidské svobody a zodpovědnosti. Vedle své rozumové stránky projevující se v systémech pojmů, má jazyk i svou citovou stránku vyjádřenou zvukem a slovem. Tato stránka je úzce spjata s magičnem, mýthem, pocitů a náboženstvím. Slova jsou svým prapůvodem emocionálními výkřiky. Ve zvuk slova se vtělil emocionální náboj okamžitého prožitku, vzrušení, překvapení a pocitu magična. Emocionální zážitek vštípil zvuk do paměti a proces přeměny osobního zážitku a zvuku ve společenský objektivizovaný symbol mohl začít. Ale slovo zůstalo nositelem magické moci původního prožitku a stalo se výrazem tvůrčí poe-

(9) Rozdíl mezi genetickou a kulturní evolucí studuje Stephen TOULMIN, s. 1, s. 2 a kap. 8.

(10) Systém pojmů a jejich logika v určitém jazyce se může do značné míry lišit od pojmů a logiky jiného jazyka. Indiáni kmene Šóní vidí a rozsekávají svůj svět na pojmy jinak než anglicky mluvící Američané (B. L. WILSON). Ale určitý základ mají všechny jazyky společný, což umožňuje, že se příslušník jednoho národa může naučit jakýkoliv jiný jazyk.

tické schopnosti člověka. Patrně již před logickou systemizací uchovával člověk svou zkušenost v komplexních avšak vzájemně nesvázaných intuitivních mytických obrazech (E. CASSIRER). Jazyk prohloubil komunikaci a usnadnil učení. Umožnil tvořit, šířit a hromadit kulturu. Bez jazyka by nebylo ani ostatní kultury.

Jazyk umožnil dokonalejší organizaci a řízení života lidských skupin a rozumný promyšlený přístup k běžným životním problémům a tím zlepšil lidskou schopnost přizpůsobení a zvýšil naději na přežití. Dokonalejší organizace lovu a ochrany skupiny, hlubší dělba práce, cílevědomá výroba a používání nástrojů, vytvoření společenské struktury, zejména rodiny, lepší péče o potomky, to vše přispělo patrně nejvíce k tomu, že lidské skupiny se dokázaly vyrovnat s přírodními podmínkami a přežít, zatímco skupiny australopitheků ve stejné situaci postupně vyhynuly. (11)

Vývoj k modernímu lidskému rodu trval několik milionů let. Je nesporné, že vytvořil nesčetně mnoho relativně stálých rysů společných všem normálním dospělým lidem. Tyto rysy určují řád lidské osobnosti. Jsou geneticky zakotvené, některé z nich jsou podružné – jako existence slepého střeva – jiné základní – jako takové umístění očí v lidské hlavě, které umožňuje pozorovat objekty oběma očima a vidět prostorem, nebo mozek schopný rozumné úvahy. Tyto rysy jsou vzájemně spjaty s nestejnou pevností v různé vrstvy struktury, která tvoří základ lidské osobnosti.

Pro ekologii ideí jsou zajímavé zejména kulturní determinanty člověka; ty jsou však nerozlučně spjaty s biologickými. Lidé uspokojují své základní fyziologické potřeby (metabolismus, rozmnožování, bezpečí, zdraví, růst, pohyb, atd.) kulturními formami nabytí potravy a přístřeší, formami rodinného, životního, formami individuální a společné ochrany. Zkušenosti, znalost, kultura umožnily lidem účinněji využívat přírodní prostředí a tím zvýšit hustotu osídlení daného území. Lidé se rozrostli početně a stali se na kultuře závislí svou existencí. (12) Aby mohli žít, lidé musí hospodářsky spolupracovat, udržovat pořádek, učit se a své potomky, organizovat hospodářský a společenský řád. Toto jsou » odvozené « (B. MALINOWSKI) kulturní potřeby na úrovni skupiny a společnosti a na těchto úrovních uspokojované.

Zdraví a dospělí lidé pocítují však kulturní a duševní potřeby ve větší nebo menší míře i na osobní úrovni. A. Maslow je nazývá » instinktoideálními « potřebami (oproti zvířecímu instinktivnímu chování) nebo meta-potřebami (A. MASLOW 1971). Jsou to potřeba pravdy, krásy, dobra, lásky, ucelenosti, dokonalosti, spravedlnosti, řádu, účelnosti, jednoduchosti, atd. Lze je vysvětlit jako druhotné projevy biologických a společenských kulturních potřeb uchránit život svůj i potomstva, vyvinout se a dospět, žít ve společnosti a používat jazyka k dorozumívání a při uvažování. Na příklad znalost pojmu pravdy je nezbytným předpokladem používání jazyka (J. HARTNACK,

(11) O biologickém úspěchu jazyka a jím a s ním vytvářené kultury svědčí ojedinelá » kvantová evoluce « – vzrůst lidského mozku na dvojnásobek (z 500 na 1000 kubických cm) v období několika milionů let. Kromě toho se v lidském mozku vytvořil výjimečně bohatý systém přímých spojů mezi centry jednotlivých smyslů a speciální koordinační » super-asociační « centrum. Klinicky podložená teorie přisuzuje tomuto centru funkci spojovat vjemy tak jak je to nutné při vytváření pojmů. (J. E. PRIBRAN, str. 104 a 411, W. R. RUSSELL a A. J. DAWAR, str. 56-9). Tento příklad ukazuje sílu zpětného vlivu kultury na biologickou stránku člověka a jejich jednotu: lidský mozek se vyvinul společně s jazykem a pod vlivem jazyka a obsahuje centra speciálně vyvinutá a uzpůsobená pro jazyk.

(12) Vztah mezi technologií, hustotou osídlení a počtem obyvatel v globálním měřítku zkoumá C. M. CIPOLLA.

str. 22-24) a skupiny, jejichž členové cítili potřeby pravdivosti a konsistence jednoduchosti a účelnosti, mohli ve srovnání s jinými skupinami lépe využívat všech jazykových funkcí (zejména komunikace a plánování a řízení) a měly tak větší naději na přežití. Lidé pocítují neuspokojené metapotřeby často s velkou naléhavostí jako úchylku od optimálního žádoucího stavu a reagují snahou o změnu a normalizaci situace a nebo, po delší době, apatií a sníženou tvořivostí. Dlouhodobě je ohrožena vývojová přizpůsobivost celé společnosti. Zákonitosti používání jazyka a konstrukce myšlenkových modelů ovlivňují lidskou osobnost též prostřednictvím představy sebe, svého postavení ve světě a pravidel chodu světa – dílčí osobní představu řádu člověka a vesmíru, kterou si každý člověk vytváří. Pokusil jsem se je naznačit ve svém předchozím článku ve *Studích* (L. RYCHETNÍK, 1975).

Vedle rysů společných všem lidem má každý člověk nesčetně mnoho rysů společných určité větší nebo menší skupině lidí (pohlaví, barva očí, vrozené hudební nadání, atd.) a rovněž nesčetně mnoho jedinečných rysů, které tvoří základ jeho individuality. Na základě osobních biologických rysů a pod vlivem životních okolností, výchovy, zkušeností, tvoří si každý člověk svůj životní styl a způsob, názory (skloubené v osobní představu vesmírného řádu a svého místa v něm), postoje, svou osobitou kulturu, která je součástí a částečně projevem kultury společnosti. Napodobuje přitom vzory svého okolí, nejdříve rodičů a sourozenců, později se učí od přátel, učitelů a spolupracovníků. Člověk může přebírat kulturní prvky od kohokoliv, s kým přijde do styku, ať již přímo nebo zprostředkovaně přes literaturu, umělecké výtvořky, moderní sdělovací prostředky. Při tvorbě svého životního stylu musí každý člověk projevit svou tvořivost a vynalézavost. Především se učí a přebírá selektivním a tvůrčím způsobem, neboť jeho podmínky a potřeby jsou vždy do jisté míry jedinečné. Kromě toho musí převzaté prvky přepracovat, přizpůsobit svým představám a skloubit v celek; velká část tohoto procesu probíhá neuvědoměle. Tento proces není nikdy ukončen; směřuje k takovému životnímu způsobu, který by umožnil co nejplnější uspokojování biologických a osobních kulturních potřeb (včetně potřeby přináležetosti do skupiny, kmene, národa). Styk s mnoha různými lidmi, znalost rozmanitých životních prostředí a kultur, kulturní (v tradičním úzkém slova smyslu) výchova, to vše dovoluje širší a náročnější výběr kulturních prvků a umožňuje člověku vytvořit si bohatší a dokonalejší osobní kulturu. Umění života je nejmasovějším uměním. Člověk je může dělat dobře nebo špatně, ale musí je dělat, neboť biologická stránka člověka se nemůže projevit jinak než kulturní formou. A do značné míry na něm závisí kvalita života člověka, jeho bohatost a krása i bída a utrpení.

Podobně jako biologické rysy, jsou i kulturní charakteristiky všelidské, skupinové a osobní. (13) I tato individuální a skupinová variabilita má svou vývojovou funkci. Biologická variabilita uvnitř druhu je zdrojem druhové schopnosti přizpůsobovat se změnám prostředí. Je naděje, že s novými podmínkami bude schopna se vyrovnat alespoň některá varianta druhu, která se pak v dalších generacích rozšíří na místo

(13) Sociologie studuje tyto dílčí skupinové kultury a subkultury ve vztahu ke společnosti pod hlavičkami sociální stratifikace, subkultur, problému integrace apod. (Např. E. DURKHEIM, z moderních autorů F. PARKIN).

◊ nespočetných češtinách ◊, jimiž hovoří různé sociální skupiny, nebo i rodiny, plše vtípně PAVEL EISENER v kapitole 33 prvního dílu ◊ Chrámů i tvrže ◊; různé jazykové odstíny, podřečí a nářečí jsou však výrazem různého způsobu myšlení, kulturní odlišnosti.

vyhynulých variant. » Rozhodujícím činitelem přírodního výběru není boj o život, ale rozdílná míra rozmnožování uvnitř daného druhu«. (14) Podobně je souběžná variabilita kulturních rysů a prvků důležitým zdrojem kulturní adaptace společnosti jako celku. V malých skupinách se nový kulturní prvek ověřuje co do životaschopnosti a – pokud lidem vyhovuje – je postupně přejat většinou společnosti. Nebo naopak, starý kulturní prvek se může uchovat v ojedinelé skupině do té doby, než nastanou podmínky pro jeho renezanci. (15) Kulturní rozmanitost je tedy zdrojem pružnosti a dynamiky celé společnosti.

Předchozí úvahy umožňují formulovat několik obecných závěrů i řadu dalších otázek týkajících se společenského řízení. Umožňují si uvědomit, že kultura, životní způsob společnosti, její instituce, představují nesmírně složitý komplex vytvářený dlouhým vývojem spolu a v jednotě s vývojem člověka jako biologického druhu. Jednotlivé její prvky vznikaly pod tlakem nových požadavků, postupně nabíraly nové funkce, měnily a ztrácely staré, přežilé prvky slábly a zanikaly. Kulturní prvky jsou vzájemně spjaty nesčetnými vazbami na různých úrovních. Lidé přijímají existující způsob života společnosti a přizpůsobují se mu, ale zároveň kulturu neustále tvoří a přetvářejí tím, jak žijí svůj život, svou činností na všech úrovních společenské struktury ve všech institucích. Tento proces tvorby je heuristickým procesem; lidé se učí znát jeho zákonitosti tím, že jednají v průběhu svého života. Učí se metodou pokusů a omylů i experimentálně teoretickým přístupem vědy, k porozumění řádu života dochází jak analyticky tak i intuitivním globálním přístupem umění, mýthu a náboženství. Úkolem teorie společenského řízení je studovat tento složitý mnohovýštvý komplex kultury a umožnit lidem hlubší porozumění. Umožnit, aby chápali mnohostranné souvislosti a důsledky svého jednání, aby mohli se znalostí volit mezi možnými alternativami. (16)

(14) JACQUES MONOD, str. 115 anglického překladu (kap. 7, *Evolution*).

(15) Uveďme dva příklady:

Doby úpadku a zániku češtiny mezi měšťanstvem a šlechtou v 17. a 18. století přežil zdravý čistý jazyk venkovského obyvatelstva, který se pak mohl stát základem nové spisovné češtiny znovuvytvořené v 19. století.

Yorkshirský farmář a pěstilce koní Geoffrey Morton dodnes nepoužívá traktorů. Potah při orbě, setí a sklizni na jeho dosti velké farmě obstarávají koně. Vývoj cen nafty a rostoucí citlivost k ekologickým ohledům v posledních letech způsobily, že jeho »staromódní« pracovní postupy se nyní studují jako vzor hodný napodobení. (Televizní pořad stanice Thames, 30. prosince 1976) Z iniciativy a po vzoru podobných ojedinelé přežívajících hospodářství se v posledních letech rozvíjí celý směr »přírodního hospodaření« (*organic farming*) založený na komplexním využívání přírodního cyklu bez umělých hnojiv, herbicidů a insekticidů, a to při plné hospodářské životaschopnosti. (P. PULLAR)

(16) Zde se teorie společenského řízení úzce dotýká praxeologie – nauky o dobré práci, tak jak jí chápal její zakladatel TADEUSZ KOTARBINSKI a jeho škola – viz. např. TADEUSZ PSZCZOLOWSKI.

Pokud se týče společenského řízení na makroúrovni společnosti jako celku, je úkolem teorie odhalit optimální míru a způsob zásahů do kulturního komplexu z této úrovně tak, aby dosáhly zamýšlených účinků s minimálními nechťenými následky. Lze vyslovit hypotézu, že tendence vývoje kulturního komplexu lze do určité míry vysvětlit z řádu lidské osobnosti. (17) Dalšími činiteli jsou jednak přírodní podmínky a jednak zákonitosti » součtu «, vzájemného působení, střetu a souhry individuálních a skupinových akcí, studované společenskými vědami. Úspěšné zásahy do společnosti a jejího kulturního komplexu musí být zaměřeny v souladu s těmito tendencemi a musí využívat vnitřních vazeb kultury a vývojového pohybu jejích složek. Je nutno studovat hierarchii lidských potřeb a nepodceňovat kulturní, ideové potřeby, jejichž význam vzrůstá při určité míře uspokojení fyziologických potřeb. (A. MASLOW 1968, 1970).

Viděli jsme, že mnohotvárnost společnosti je přirozeným a nezbytným rysem kulturního komplexu. Její umělé omezení oslabuje adaptační schopnosti společnosti. Společenské řízení musí s tímto aspektem vývoje počítat a cílevědomě rozšiřovat prostor svobody pro individualitu a různost, pro rozvoj nových prvků a přirozené dožívání starých. Druhou stránkou mnohotvárnosti je však nezbytná soudržnost a integrace společnosti. Jeden z největších problémů společenského řízení je sladit tyto dva požadavky a úkolem teorie je studovat dvoj-jedinný problém integrace a mnohotvárnosti, jednoty v rozmanitosti. Jaká síla je schopna integrovat společnost sestávající se z lidí, z nichž každý je do určité míry odlišný biologicky i kulturně? Jak je možno integrovat společnost a nepotlačovat přirozenou a společensky nezbytnou různost lidí? Viděli jsme však, že kultura sama je svým původem a svou podstatou společenským jevem vyznačujícím se všelidskými univerzálními prvky právě tak jako individuálními zvláštnostmi. Je tedy vhodné se ptát, za jakých podmínek se společenský charakter kultury může stát přirozenou integrující silou ve společnosti.

V předchozích úvahách jsme zkoumali kulturní evoluci na dvou úrovních: na makro-úrovni společnosti jako celku a na mikro-úrovni

(17) » Vývoj lidstva, který je výsledkem nesčíslného počtu lidských libovůlí, probíhá nepřetržitě. ... Teprve když přibereme k analýze nekonečně malou hodnotu – diferencíál historie, jinými slovy společné motivy lidského počínání, a naučíme se je integrovat (dosazovat součet oněch nekonečně malých hodnot), můžeme doufat, že se dobereme zákonu historického dění. « (L. N. TOLSTOJ, *Vojna a mír*, III, část třetí, I) Touha a snaha lidí uspokojovat své mnohostranné biologické a kulturní potřeby orientuje » lidské počínání « – představuje jeho společné motivy.

lidské osobnosti a sledovali jsme vzájemné vlivy mezi těmito dvěma úrovněmi. Pro další úvahy je účelné rozlišit též meziúroveň společenských skupin, vrstev a tříd a zkoumat kulturní evoluci na modelu dvou hlavních tříd, vládnoucí a ovládané (např. K. MARX a B. ENGELS, R. DAHRENDORF, F. PARKIN). Dvě hlavní třídy se odlišují svým vlastnickým vztahem k výrobním prostředkům a svým mocenským postavením ve výrobě a společnosti. S tím souvisí jejich odlišný způsob života, odlišná kultura. Dále je užitečné rozlišit v kulturním komplexu společnosti čtyři složky či aspekty: 1) životní formy společnosti (technologie, zařazení a funkce společenských skupin, vrstev a tříd – společenský řád, zvyky, obyčeje, tradice, morální a právní normy), 2) jazyk a jiné symbolické formy komunikace, 3) intelektuální činnosti (věda, filosofie, teologie, umění), 4) víra a intuitivní postoje lidí (hierarchie hodnot, náboženství, mythologie, ideologie). Pod pojmem ‘myšlenkové soustavy’ budeme rozumět výsledky intelektuálních činností společně se systémy zahrnutými pod 4). Jazyk je nástrojem intelektuálních činností a zároveň nositelem myšlenkových soustav. Společně s nimi vytvářené nové pojmové soustavy jsou jedním ze zdrojů vývoje jazyka.

Společenský vývoj je do značné míry určován třídním mocenským bojem, jehož kulturní a zejména ideové aspekty jsou významné pro ekologii ideí. Vládnoucí třída zajišťuje stabilitu existujícího společenského řádu a svého dominantního postavení v něm mimo jiné též i ideologickými prostředky. Součástí její představy vesmírného a lidského řádu je ideologické přesvědčení o racionálnosti, spravedlnosti a neměnnosti existujícího společenského uspořádání. V počátečních pokrokových fázích rozvoje a upevňování nově ustaveného společenského řádu je toto přesvědčení přijímáno i třídou ovládanou; tím se vládnoucí ideologie stává významným integračním prvkem. V dalších vývojových fázích však část ovládané třídy přijímá revoluční ideologii zdůvodňující nutnost změny společenského řádu a mocenské hierarchie, čímž vládnoucí ideologie ztrácí svou integrující schopnost. Urputnost mocenského boje a zejména jeho tendenci zastínit ostatní zájmy a ohledy v myslích lidí lze uvést do souvislosti s našimi předchozími úvahami několikerým způsobem. Na osobní úrovni mají příslušníci vládnoucí třídy – díky svému privilegovanému společenskému a pracovnímu postavení – možnost plněji rozvinout svou osobnost. Zároveň mohou žít s uspokojujícím a psychologicky blahodárným pocitem »dobře uspořádaného světa«, neboť jejich představa

spravedlnosti je v souladu s existujícím společenským uspořádáním. Svět se jim zdá pochopitelný, rozeznávají v něm řád jim blízký a v rámci tohoto řádu jsou schopni i do jisté míry předvídat a ovládat okolní dění. Všechny tyto okolnosti nabývají na významu jednak v souvislosti s úpadkem náboženské víry a obratem lidí převážně ke vnějším a hmotným starostem a jednak v důsledku industrializačních vlivů na životní a pracovní prostředí. Na úrovni společnosti z hlediska kulturní evoluce je ústřední význam třídního boje o moc dán tím, že vládnoucí hierarchie hodnot určuje převážně zaměření rozvoje intelektuálních činností, zejména věd, filosofie a umění, a tím do značné míry i zaměření a tempo rozvoje celého kulturního komplexu. Vztah je však oboustranný a zpětný vliv můžeme sledovat na našem stratifikačním modelu třídního boje pokud jej rozšíříme o globální evoluční aspekt. Věda, filosofie a umění přijímají podněty přímo ze společenské výrobní a řídicí praxe a rozvíjejí se podle své vnitřní logiky a řádu. Zpětně ovlivňují hierarchii hodnot ve společnosti a působí jako aktivní činitel v ideologickém boji a vývoji. K tomuto bodu se ještě vrátíme.

V našich úvahách se ukázala nesmírná závažnost jazyka při vývoji člověka a při vzniku a rozvoji kultury. Jazyk je nástrojem intelektuálních činností lidí. Kromě toho je nositelem a zároveň svědkem do značné míry skrytých ideových jevů a procesů. Lze předpokládat, že jasný a přímý jazyk svědčí o ideovém zdraví a síle. Kulturní krize se patrně projeví jazykovou stereotypností, frázemi, prázdnotou a jazykovými násilnostmi. Je třeba studovat společenské podmínky zdravého vývoje jazyka. Patrně nám umožní dospět i k poznatkům o podmínkách zdravého vývoje intelektuálních činností lidí i kultury jako celku. Viděli jsme, že jazyk byl vytvořen jako funkční nástroj dorozumívání a myšlení. Jeho celkové zaměření bylo dáno vývojovou nezbytností uchovat a rozvinout život jednotlivce a rodu. Na jeho tvorbě se podílela jednak životní praxe a zejména práce a společenská organizace, a jednak umělecká fantazie a cit. Jazyk sloučil logicko-analytický přístup s intuitivním globálním přístupem mýthu a umění. Je to živý organismus, který se neustále vyvíjí a přizpůsobuje novým podmínkám a potřebám společnosti. Ale své hlavní funkce nemůže plnit bez pravdivosti a konsistence, jednoduchosti a účelnosti, myšlenkové otevřenosti a pružnosti. Jazyk se patrně nemůže zdravě vyvíjet, pokud ztratí své základní zaměření na rozvoj života, pokud ztratí styk s některým ze svých živých zdrojů – buď kteroukoliv částí společenské praxe nebo emocionální a mytologickou stránkou člověka, pokud je narušena

rovnováha jeho dvou stránek – analyticko-logické a intuitivně – umělecké.

Ale vývoj jazyka neprobíhá jen plynule rozšiřováním slovníku a změnou a prohlubováním pojmových významů. V určitých dobách se prudce mění celé soustavy pojmů s jim odpovídajícími soustavami ideí. Přicházíme zde znovu k naší původní problematice ekologie ideí, tentokrát z patrně nejsložitějšího a nejobtížnějšího úhlu, úhlu vývoje a změny Batesonových ideových systémů, myšlenkových soustav, které tvoří strukturu pojmových soustav jazyka. Vývoj myšlenkových a pojmových soustav je v našem modelu určován ze dvou stran. Za prvé střetání soupeřících myšlenkových a pojmových soustav podléhá vnitřní logice a řádu intelektuálních činností, která je dána požadavky používání jazyka (pravdivost a konsistence, jednoduchost a účelnost) a spočívá ve zkoumání poznávací síly těchto soustav, jejich schopnosti formulovat a teoreticky řešit problémy života společnosti (18). Za druhé však střetání myšlenkových a pojmových soustav je někdy těsněji a jindy volněji spjato s ideologickým a politickým bojem podle toho do jaké míry se dotýká zájmů společenských tříd, vrstev a skupin. V odpovídající míře se tedy stává součástí mocenského boje a nabývá jeho specifických forem, které mohou být v rozporu s vnitřním řádem intelektuální činnosti. Naproti tomu se ale dynamika mocenského boje stává hnací silou vývoje myšlenkových a pojmových soustav a tím i společenské kultury.

Z této analýzy vyplývají významné důsledky pro celospolečenské řízení pokud se týče ideového boje. Ukazuje se, že mocenské zásahy do společenského organismu s cílem utlumit ideový boj brzdí ve svých důsledcích kulturní vývoj a společenský pokrok. Ukazuje se, že vládnoucí ideologie a hierarchie hodnot ztrácí zcela přirozeně svou integrační schopnost tehdy, když se střetává s novými myšlenkovými soustavami, jejichž poznávací a interpretační síla je prospěšná některé společenské vrstvě či třídě. Společnost může dosáhnout nové kulturní integrace pouze na základě takové nové myšlenkové soustavy, která je schopna rozpoznat a interpretovat životní problémy společnosti a umožnit jejich řešení ve prospěch převážné většiny členů společnosti, myšlenkové soustavy, která rozpoznává životní potřeby všech lidí a ukazuje cestu k jejich plnějším uspokojení. Taková myšlenková

(18) Požadavkem » intelektuální ekologie « podle Stephena Toulmina je racionálně porovnat vhodnost staré a nové pojmové soustavy z hlediska neřešených problémů. (S. TOULMIN, kapitola 8)

a pojmová soustava není k dispozici v každé době; v minulosti se jí dařilo vytvořit spíše v ojedinělých údobích. Problémem celospolečenského řízení je tedy jak zajistit nezbytnou integraci společnosti v dobách ideového boje alternativních myšlenkových a pojmových soustav, s nimiž jsou spjaty zájmy různých tříd a vrstev. Úvaha o tomto problému předpokládá, že vládnoucí třída, nebo alespoň její jádro spjaté se státním mocenským aparátem, dosáhla takové úrovně politické kultury, že se dokáže povznést nad omezené třídní zájmy a uvědomit si svou zodpovědnost » dobrého správce země «. Tento předpoklad nemusí znít zcela nerealisticky, pokud si uvědomíme, že vládnoucí třída tím jednak prokazuje svou politickou zralost a dokazuje, že správa země je v dobrých rukou, a jednak že tvořivý přístup k politice může nalézt cesty jak uvést do souladu třídní zájem se zájmem dlouhodobého společenského pokroku. Přijmeme-li tedy tento předpoklad, pak můžeme uvažovat alespoň dva navzájem se doplňující způsoby, kterými celospolečenské řízení může přispět k ideové integraci společnosti.

První způsob je kulturně ideový. Stát podporuje ty složky společnosti, které působí jako aktivní ideové integrující síly: poskytuje hmotnou a politickou podporu kulturním, vzdělávacím a osvětovým společnostem, církvím, podporuje umění s univerzální humanistickou náplní. Tento způsob může být úspěšný pouze pokud si jednoznačně uchová své nerepresivní univerzální integrující zaměření. Obsah pojetí univerzality se musí neustále rozšiřovat tak jak se objevují nové společenské vrstvy a skupiny. Druhý způsob je politicko-mocensky regulační. Stát musí pečovat o to, aby boj o moc nikde nevybočil z mezí ideového a politického soupeření, zejména musí dbát na dodržování zákonů. Tento druhý způsob má naději na úspěch pouze pokud samy státní orgány přísně a nestranně dodržují zákony a pokud existující právní řád zaručuje plnou svobodu pro ideové soupeření a politický boj všem složkám společnosti. Bylo by poučné zkoumat z hlediska problémů integrace a kulturní evoluce postupy formální demokracie, principy demokratického centralismu, metody policejního státu v jeho tradičním i moderním pojetí. (19)

Formy třídního a mocenského boje v každé společnosti jsou nesporně jednou z nejdůležitějších stránek její kultury. Do značné míry ur-

(19) Viz např. BRIAN CHAPMAN a sborník T. R. BURNS a W. BUCKLEY.

čují ráz života společnosti. Katastrofální formy boje o moc mohou vyústit v kulturní regres a ohrozit život společnosti jako celku. Formy třídního a mocenského boje jsou patrně tím nejvýstižnějším ukazatelem kulturní vyspělosti každé společnosti. V pohledu zevnitř společnosti jsou pak projevem politické vyspělosti a kulturní úrovně každé soupeřící třídy a skupiny. Právě proto, že boj o moc má tendenci stávat se prvotním zájmem, ukazují jeho formy a metody nej názorněji představu řádu světa, člověka a společnosti každé politické skupiny. Ukazují hloubku jejího porozumění tomuto řádu a její schopnost a ochotu jednat v souladu s řádem. Ukazují její poměr k celospolečenským zájmům. Tyto okolnosti představují praktické a nejpřesvědčivější argumenty v ideovém a politickém boji o moc.

Z předcházející analýzy vyplývají i určité poznatky pro dlouhodobé zaměření politické strategie společenské třídy v boji o moc. Naději na vítězství v ideovém boji má patrně třída, která bude cílevědomě využívat poznávací vývojové funkce ideového boje, která bude vycházet z analýzy životních potřeb lidí a bude pružně rozvíjet svou myšlenkovou a pojmovou soustavu v souladu s vnitřní logikou a řádem intelektuálních činností a s podmínkami jazykového a kulturního zdraví. Důležité je nepochybně i umění harmonizovat bezprostřední požadavky mocenského boje s dlouhodobými potřebami rozvoje celé společnosti a trvalá schopnost učit se a přebírat dokonalejší a univerzální kulturní prvky i od protivníka.

6. Hierarchický model samosprávného systému

Druhý model samosprávného systému bychom mohli nazvat hierarchický. Tento model nemá kritizované nedostatky podnikového modelu a – podle mého názoru – umožňuje lépe skloubit dva klíčové požadavky moderního společenského řízení: efektivnost a profesionální úroveň na straně jedné a demokratičnost a politickou kontrolu na straně druhé (20). Tento model vychází z existujícího organizačního uspořádání československé ekonomiky ve formě hierarchie, podřízených a nadřízených hospodářských jednotek a jejich odborných řídicích orgánů a doplňuje je demokratickými politickými orgány. Ke každému odbornému řídicímu orgánu je demokratickými volbami

(20) Stručnou diskusi těchto dvou stránek společenského řízení a odkazy na další literaturu uvádím v L. RYCHETNÍK (1968a).

zaměstnanců ustaven samosprávný kontrolní orgán. Nazýváme je pracovně » správa « nebo » ředitelství « pro odborné řízení a » rada « pro demokratickou kontrolu.

Základní správní jednotkou je národní hospodářství jako celek – souhrn všech národních podniků, státních statků, atd. (ale nikoliv družstevních nebo soukromých majetků). Jako jeho vrcholný řídicí orgán je ustavena » národohospodářská správa «. Jejím demokratickým kontrolním partnerem je všemi zaměstnanci volená » národohospodářská rada «. Podobné dvojice odborných a demokratických orgánů jsou pak na všech dalších stupních organizační hierarchie až po podnikovou nebo závodní správu (ředitelství) a podnikovou nebo závodní radu.

Vztah mezi demokratickou radou a odbornou správou je vztahem mezi voleným podnikatelským, kontrolním a politickým (společenským) orgánem a jmenovaným profesionálním manažerským orgánem. Odborná správa je jmenována jak její radou tak i nadřízenou správou, jimi je též rámcově kontrolována její činnost a rozhodování. Je nutno vymezit dělbu zodpovědnosti těchto dvou kontrolních orgánů: v zásadě je zodpovědnost rozdělena jejich odlišným zaměřením, jednak na společensko-politické a jednak na odborné stránky řízení. Pokud dojde ke sporu neřešitelnému vzájemnou dohodou, mohou se oba orgány odvolat k vyšší radě. Národohospodářská správa je jmenována a zodpovědná národohospodářské radě a národnímu shromáždění. Běžnou kontrolu provádí národohospodářská rada, národní shromáždění je vrcholným odvolacím orgánem; v krajním případě může rozpustit národohospodářskou radu a žádat o vypsání nových voleb do ní.

Důležitým rysem hierarchického modelu je částečné oddělení ekonomiky od státu. Státní výkonné orgány (zejména vláda) nejsou přímo nadřízeny hospodářským správním orgánům. Smyslem je dokonalejší dělba práce a zodpovědnosti za různé úseky a úrovně státního řízení a jejich lepší kontrola. Hospodářské orgány jsou zodpovědné zejména za hladký efektivní chod ekonomiky, za uspokojování materiálních potřeb společnosti při dodržování státních norem kvality, hygieny, ochrany a péče o pracovní a životní prostředí, ochrany přírody. Národohospodářské orgány, správa a rada, jsou orgány centrálního plánovitého řízení. Plní ty úkoly hospodářského řízení, které může efektivně plnit pouze centrum, zejména koncepční makroekonomické plánování a řízení s dlouhodobou perspektivou, investiční politika, řízení makroekonomických stránek vědecko – technologické revoluce, zahraničně obchodní politika, aspekty cenové politiky týkající se hospodářské efektiv-

nosti (sociální aspekty je lépe ponechat státním orgánům), problémy soustavy řízení, ekonomického mechanismu apod. Státní výkonné orgány zodpovídají zejména za ochranu politických, sociálních, kulturních, zdravotních aj. zájmů celé společnosti. Hospodářství je pro ně pouze jedním úsekem společenské činnosti z mnoha. Přihlíží k jeho základní důležitosti, ale musí je koordinovat s ostatními činnostmi a uvádět do souladu různé často protichůdné požadavky z různých úseků. Jejich hlavním nástrojem koordinace jsou dlouhodobé společensko-ekonomické plány. Vláda a ministerstva řídí národní hospodářství zejména prostřednictvím zákonných norem a předpisů a kontrolují jejich striktní dodržování. Vrcholným orgánem jednotné státní moci zůstává národní shromáždění.

Rovněž finanční prostředky státu jsou odděleny od hospodářských fondů, které jsou vytvářeny z odvodů ze zisku na každé organizační úrovni národního hospodářství. Státní rozpočet je napájen z daní a poplatků podle zákonných daňových předpisů.

Z národního hospodářství však nesmí vzniknout izolovaná oblast uzavřená ostatním členům společnosti. Tomu lze čelit zákonnou povinností pravidelně zveřejňovat běžné údaje a fakta o hospodářství a cílevědomě podporovanou atmosférou veřejné kontroly; národní hospodářství je vlastnictvím a zájmem všech členů společnosti.

Prvními orgány společenské kontroly jsou rady – samosprávné orgány volené všemi zaměstnanci té které hospodářské jednotky. Rada najímá v dohodě s ředitelstvím nadřízené jednotky ředitele a ostatní členy správy své hospodářské jednotky a rámcově kontroluje jejich činnost (schvaluje plány, finanční uzávěrky, závazná investiční rozhodnutí apod.). Cílem takto pojaté samosprávy je zajistit, aby odborné vedení podniků a ostatních hospodářských jednotek mělo plnou důvěru a podporu zaměstnanců, a aby hospodářská politika každé jednotky spočívala na harmonizaci hospodářských a sociálních zájmů zaměstnanců se zájmy národního hospodářství a společnosti jako celku. Samospráva je konkrétním výrazem vládnoucího postavení dělnické třídy ve státě, umožňuje odstranit ty formy odcizení práce, které plynou z byrokratického řízení a je nezbytným předpokladem dalšího odborného, morálního a kulturního rozvoje osobnosti pracujících. Samosprávné orgány, zejména podnikové a závodní rady, dbají též na to, aby se široká participace pracujících na běžném výrobním řízení stala standardním stylem práce profesionálních vedoucích.

Vazba na nadřazenou jednotku vyplývá z hierarchického pojetí národohospodářského řízení. Zajišťuje, aby širší společenské zájmy nebyly zanedbány. Ovšem problém vztahu užších a širších zájmů, podnikových a celospolečenských zájmů, je nutno řešit především vhodným vyladěním ekonomického mechanismu, zejména objektivizační cenových relací. Řešení tohoto problému je jedním z hlavních úkolů národohospodářského řízení.

Hierarchická organizační struktura národního hospodářství umožňuje celospolečenské plánovité řízení bez toho, že by předurčovala typ ekonomického mechanismu nebo nástrojů řízení. Její smysl je však hlubší. Obecná teorie systému ukazuje, že hierarchická více-
stupňová organizace umožňuje rychlejší a účinnější adaptaci systému na změny prostředí. Důvodem je, že problémy se kterými se systém musí vyrovnávat v důsledku změn prostředí, mívají samy mnoho-
vrstevný charakter. Informace, které vstupují do nejnižších jednotek systému jsou buď zpracovány nebo posílány vzhůru k vyšším jednotkám až k úrovni, kde jsou nezbytné k rozhodování, ale ne výše. Více-
stupňová hierarchická organizace umožňuje tak účinnější dělbu práce při zpracování informace než jakákoliv jiná. (21) Hierarchická několikastupňová organizace národního hospodářství umožňuje tedy, při vhodném ekonomickém mechanismu a účinné decentralizaci rozhodovací pravomoci, efektivněji reagovat na změny spotřebitelské poptávky, na technologické inovace, na změny světového trhu a na výkyvy v surovinové a palivové situaci.

Zároveň se domnívám, že navržený hierarchický model samosprávného systému dovoluje spojit efektivnost s demokratizací správy a společenskou kontrolou odborného řízení na všech stupních. Náročnost a komplexnost tohoto úkolu vyžaduje vytvořit komplexní systém. V teorii hierarchických systémů se rozlišuje obecný pojem » hierarchie « od užšího pojmu » formální hierarchie « (HERBERT A. SIMON). Obecnou hierarchií se rozumí systém složený ze subsystémů, z nichž každý je dále ještě tvořen ze subsystémů nižšího stupně, atd. až k základním jednotkám. Ve formální hierarchii existuje ještě navíc

(21) ROGER C. CONANT nebo též D. M. MESAROVÍČ, D. MACKO a Y. TAKAHARA, str. 62-65. Poslední autoři shrnují podmínku efektivnosti hierarchického systému takto: » Pro efektivní mnohostupňové systémy je charakteristické, že uznávají rozhodovací pravomoc nižších stupňů a v důsledku toho je břemeno rozhodování přeneseno na tyto nižší stupně « (str. 63). Uznává se, že » subsystémy (podřízené jednotky) samy sledují své cíle (are goal-seeking systems). ... nadřazené jednotky musí spíše koordinovat než přímo řídit (control) podřízené jednotky « (str. 62).

vztah nadřízenosti a podřízenosti, jednotky na nižším stupni jsou ovládnány jednotkou na vyšším stupni, k níž přináležejí. Ve smyslu těchto definic je hierarchický model samosprávy složen ze dvou hierarchií různého typu, vzájemně spjatých: jednak formální hierarchie odborného řízení a jednak zvláštního typu hierarchie, kterou bychom mohli označit za demokraticko-centralistickou. Nazýváme ji pro stručnost » demokratickou hierarchií «. Demokratická hierarchie sestává z dělníků a zaměstnanců, jakožto základních jednotek, a jimi volených rad, které jsou svým voličům zodpovědné a tedy podřízeny. Kromě toho rady na nižších stupních národohospodářské organizace ještě podléhají do určité míry kontrole rady vyššího stupně – to je centralistický prvek. Jednotky formální hierarchie odborného řízení jsou též podřízeny příslušným jednotkám demokratické hierarchie samosprávných rad – tímto vztahem jsou obě hierarchie spojeny.

Tento komplexní systém bude fungovat tím lépe, čím více si odborné a samosprávné orgány vyjasní ve vzájemném styku dělbu zodpovědnosti za odborné ekonomické stránky rozhodování na straně jedné a společensko-politické, zájmové aspekty na straně druhé. Ekonomické odborné řízení bude tím snazší a účinnější, čím více se podaří objektivizovat cenové relace a uvést hospodářství do rovnovážného stavu. Společenská kontrola a demokratické řízení pak bude tím účinnější, čím vyššího stupně neformální ideové integrace společnost dosáhne ohledně základních potřeb, zájmů a cílů. Tento problém spadá do ekologie ideí a bude řešitelný ve smyslu principů uvažovaných v předešlé kapitole. Důležitá role připadne politické straně nebo jiným ideovým centrům. Je vhodné poznamenat, že pojetí hospodářské demokracie v hierarchickém modelu samosprávy je užší než pojetí politické demokracie ve společenském životě. Smyslem hospodářské samosprávy není nahrazovat nedostatky politické demokracie. Prvotní funkcí ekonomiky je zajišťovat hmotné potřeby společnosti při nejvyšší efektivnosti a cílem hospodářské demokracie je uvést tuto funkci do souladu se sociálními a ostatními neekonomickými požadavky společenského života, jmenovitě rozvojem osobnosti pracujících. Plní-li ekonomika úspěšně svou funkci, stabilizuje tím celý společenský systém a umožňuje tak plný rozvoj politické demokracie.

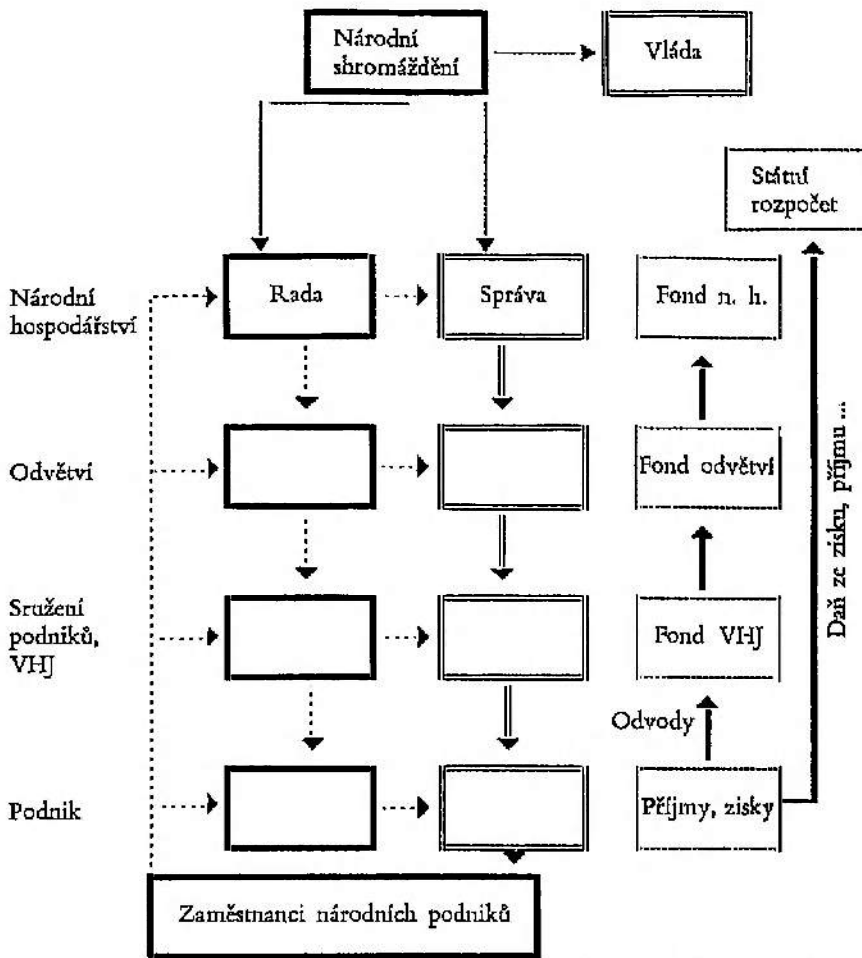
Přechod ze současného stavu na hierarchický model samosprávy by vyžadoval: 1) vytvořit samosprávné orgány – volené rady na všech stupních hospodářského řízení, 2) rozdělit nynější hospodářská a resortní ministerstva na hospodářské a státní složky. Tj. vytvořit z nich

jednak národohospodářskou správu a resortní odvětvové hospodářské správy (na způsob bývalých generálních ředitelství) a jednak jedno nebo více hospodářských ministerstev jakožto orgánů státního hospodářského řízení. Soustava řízení a organizační schéma ekonomiky nevyžaduje změn. V průběhu dalšího vývoje může docházet k integraci nebo desintegraci hospodářských jednotek podle hledisek efektivnosti v souladu s ekonomickým vývojem. Rovněž další úpravy soustavy řízení a ekonomického mechanismu jsou především záležitostmi hospodářského vedení při odborné spolupráci teoretické fronty a veřejné kontrole. Jedním z nejnáléhavějších věcných úkolů je zřejmě vytvořit objektivní cenové relace.

V takto vytvořené variantě samosprávného systému neexistují zásadní překážky proti trvalé existenci a dalšímu vzniku družstevních nebo drobných soukromých podniků. Naopak, variabilita forem hospodaření je žádoucí z hlediska dynamiky systému. Rozvoj úspěšných družstevních a soukromých jednotek by mohl být podporován státní finanční účastí z ústředního fondu národního hospodářství a tyto jednotky odpovídajícím způsobem postupně vřazovány do národohospodářské sféry.

Problém národních ekonomik České a Slovenské je možno řešit dvojitým způsobem. Za prvé je možno ustavovat samosprávné orgány na národním principu a přizpůsobit mu i ostatní organizaci. Tato cesta vede svou logikou ke vzniku dvou národních ekonomik se samostatnými měnami, které jsou spojeny v jednu oblast celostátního společného trhu. Druhý způsob je politicky náročnější, ale patrně hospodářsky více racionální. Neváže organizační strukturu na národní hranice, ale vytváří společné samosprávné orgány podle nadnárodní organizační struktury. Rozdílnou hospodářskou úroveň různých podniků, odvětví, oblastí, vyrovnává částečně přesunem prostředků, ale především usiluje o vyrovnání úrovní odborné manažerské a pracovní kultury směrem k nejvyspělejší pomocí přenosu informace – » know-how «.

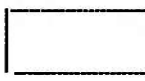
HIERARCHICKÝ MODEL HOSPODÁŘSKÉ SAMOSPRÁVY

Vysvětlivky:

Volená rada

Finanční fond

Šipka směřuje od nadřízeného k podřízenému:

⇓ Vztah odborné podřízenosti

Jmenovaná správa (ředitelství)

Finanční tok

⇑ Vztah politické zodpovědnosti

Citovaná literatura:

- G. BATESON: » Introduction: The science of mind and order « v *Steps to an ecology of mind*. Paladin 1973.
- T. R. BURNS a W. BUCKLEY (red.): » *Power and control. Social structures and their transformation* «. SAGE 1976.
- E. CASSIRER: » *Language and myth* «, 1946. Dover 1953.
- B. CHAPMAN: » *Police state* «. Key concepts in political science. Macmillan 1970.
- C. M. CIPOLLA: » *The economic history of world population* «. Penguin 1970.
- G. CLARK a S. PIGGOTT: » *Prehistoric societies* «. Hutchinson 1965. Pelican 1970.
- R. G. CONANT: » Information flows in hierarchical systems «, *International Journal of General Systems*, Vol. 1, 1974. Str. 9-18.
- R. DAHRENDORF: » *Class and class conflict in industrial society* «. Routledge & Kegan Paul 1959.
- E. DURKHEIM: » *The division of labour in society* « francouzský originál 1893. The Free Press 1964.
- P. EISNER: » *Chráni i tvrz* «. Konfrontation Verlag, Zürich 1974.
- J. HARTNACK, » *Language and philosophy* «. Mouton, The Hague 1972.
- F. E. JOHNSTON: » Human biology and the uniqueness of man « ve sborníku F. SARGENT (red.): *Human ecology*. North Holland 1974.
- T. KOTARBIŃSKI: » *Traktat o dobrej robocie* «, (3. vyd.) 1965. Český překlad: *Praxeologie*. Academia, Praha 1972.
- J. LINHART: » *Činnost a poznávání* «, Academia, Praha 1972.
- B. MALINOWSKI: » *A scientific theory of culture and other essays* «, 1944. Oxford University Press 1969.
- K. MARX a F. ENGELS: » *The German ideology* «. Lawrence and Wishart 1970.
- A. H. MASLOW (1968): » *Toward a psychology of being* «, (2. vyd.) Van Nostrand Reinhold 1968.
- A. H. MASLOW (1970): » *Motivation and personality* «, (2. vyd.) Harper and Row 1970.
- A. H. MASLOW (1971): » A theory of metamotivation: The biological rooting of the value life « a » Criteria for judging need to be instinctoid « v *The farther reaches of human nature*, 1971. Pelican 1973.
- M. D. MBSZAROVIĆ, D. MACKO a Y. TAKAHARA: » *Theory of hierarchical, multilevel, systems* «. Academic Press 1970.
- J. MONOD: » *Chance and necessity* «, překlad z francouzského originálu. William Collins Sons & Co. 1972. Fontana 1974.
- F. PARKIN: » *Class inequality and political order* «, 1971. Paladin 1972.
- F. PARKIN: » *The social analysis of class structure* «, Tavistock 1974.
- J. PFEIFFER: » *The emergence of man* «. Thomas Nelson & Sons 1970. Cardinal 1973.
- P. PULLAR: » Farming: Are we feeding ourselves to death? « *The Times* 19 January 1977.
- T. PSZCZOŁOWSKI: » *Zasady sprawnego dzialania* «, 1972. Český překlad: *Pravidla účinného jednání* «. Mladá Fronta, Praha 1976.
- L. RYCHETŇÍK (1968a): » Vědeckost a demokracie v řízení národního hospodářství «, *Politická ekonomie*, 1968, čís. 4. Str. 347-354.

- L. RYCHETNÍK (1968b): »Two models of an enterprise in market socialism«, *Economics of planning* (Oslo), Vol. 8, 1968, No. 3. Str. 216-231.
- L. RYCHETNÍK (1975): »Evropská společenská krize našeho věku«, *Studie* 1975, čís. I-II. Str. 450-466.
- K. M. SAYRE: »*Cybernetics and the philosophy of mind*«. Routledge and Kegan Paul 1976.
- L. SÈVE: »*Marxisme et théorie de la personnalité*«. Editions Sociales 1974. Český překlad: *Marxismus a teorie osobnosti*. Svoboda, Praha 1976.
- S. TOULMIN: »*Human understanding*« Volume 1. Clarendon Press 1972.
- L. N. TOLSTOJ: »*Vojna a mír*«.
- L. S. VYGOTSKIJ: »*Myšlení a řeč*«, ruský originál 1934. Český překlad: SNP, Praha 1976; Anglický překlad: *Thought and language*. MIT Press 1962.
- B. L. WHORF: »*Language, thought and reality*«. MIT Press 1956.